

Τουρισμός και Χειροτεχνία

Φωτεινή Μαστρογιάννη

Υποψήφια διδάκτωρ, Τμήμα Διοίκησης Τουρισμού, Πανεπιστήμιο Πατρών
fotmast@hotmail.com

Περίληψη

Ο τουρισμός αποτελεί ένα σημαντικό τομέα της οικονομίας και δημιουργεί θέσεις εργασίας. Η σημασία του τουρισμού ως πλουτοπαραγωγικού πόρου στην ελληνική οικονομία έχει τονιστεί πολλές φορές. Η χειροτεχνία μπορεί να είναι καταλύτης για την προώθηση του τουρισμού γιατί δημιουργεί αφενός θέσεις εργασίας αφετέρου αναδεικνύει τα προϊόντα αγροτικών αλλά και αστικών περιοχών προσελκύοντας νέους τουρίστες συμβάλλοντας έτσι καθοριστικά στην αύξηση του ΑΕΠ της χώρας. Πέραν των οικονομικών παραγόντων, η χειροτεχνία συμβάλλει στην ανάδειξη της ιστορίας και του πολιτισμικού τομέα. Η αξία του πολιτισμού έχει αρχίσει να αναδεικνύεται παγκόσμια και ειδικότερα έχει αρχίσει να γίνεται αντιληπτός ως παράγοντας βιώσιμης ανάπτυξης. Στο Ηνωμένο Βασίλειο οι χειροτεχνικές επιχειρήσεις είναι κερδοφόρες και απασχολούν περισσότερους εργαζόμενους από τις χρηματοπιστωτικές επιχειρήσεις. Η ανάδειξη της χειροτεχνίας ως φορέα πολιτισμού μπορεί να ισχυροποιήσει το ελληνικό τουριστικό προϊόν και να συμβάλει στην αναβίωση των αγροτικών, κυρίως, περιοχών και συμβάλλοντας στη δημιουργία ενός πολιτιστικού προφίλ του αστικού τουρισμού, προσδίδοντάς του ένα ισχυρό διατηρήσιμο ανταγωνιστικό πλεονέκτημα. Η συμβολή της στην οικονομία θεωρείται καθοριστική, ειδικότερα για την Ελλάδα με την πλούσια πολιτιστική παράδοση η οποία, δυστυχώς, είναι, προς το παρόν αναξιοποίητη.

Λέξεις κλειδιά: Τουρισμός, Χειροτεχνία, Πολιτισμός, Καινοτομία, Τουριστική Δαπάνη.

1. Εισαγωγή

Το παρόν κείμενο, αποτελεί τμήμα της διδακτορικής μου διατριβής με τίτλο «Ελληνική γυναικεία χειροτεχνία, εργατικό δίκαιο και δημιουργία απασχόλησης στον τουρισμό». Ο στόχος της διδακτορικής μου διατριβής είναι να εξετασθεί η γυναικεία απασχόληση στην Ελλάδα καθώς και η γυναικεία επιχειρηματικότητα ειδικότερα η ελληνική γυναικεία χειροτεχνία και η προώθησή της στο εσωτερικό και στο εξωτερικό καθώς και ο βαθμός συμβολής της στην οικονομική ανάπτυξη. Απώτερος σκοπός της είναι η συνδρομή στη δόμηση ενός πλαισίου ενός πλαισίου ανάπτυξης της ελληνικής γυναικείας χειροτεχνίας μέσω της έρευνας των προβλημάτων που αντιμετωπίζουν οι Ελληνίδες χειροτέχνισες.

Παρουσιάζονται ορισμοί των χειροτεχνών, της χειροτεχνίας, των χειροτεχνικών προϊόντων και της χειροτεχνικής επιχειρηματικότητας προκειμένου να είναι σαφές το πλαίσιο στο οποίο να μπορεί να βασιστεί μία εθνική πολιτική διασύνδεσης του τουρισμού με τη χειροτεχνία και αντίστοιχης προώθησής της αλλά και συνολικής ανάπτυξης του κλάδου της χειροτεχνίας. Διευκρινίζεται, επίσης, τι αποτελεί μέρος της τουριστικής δαπάνης και τι όχι με στόχο και πάλι τη διαμόρφωση μίας πλήρους στρατηγικής για τη χειροτεχνία τόσο ως μέρος του τουριστικού κλάδου όσο και ως ανεξάρτητου κλάδου της εγχώριας οικονομίας.

2. Ορισμοί για τη Χειροτεχνία

Η χειροτεχνία είναι ένα πολιτισμικό χαρακτηριστικό μίας συγκεκριμένης περιοχής και μίας συγκεκριμένης χρονικής περιόδου, δημιουργείται με τη χρήση ενός εργαλείου από έναν χειροτέχνη και έχει συγκεκριμένα καλλιτεχνικά χαρακτηριστικά. Παραθέτουμε ορισμένους ορισμούς για τα χειροτεχνικά προϊόντα, τους χειροτέχνες και τη χειροτεχνική επιχειρηματικότητα (Υπουργείο Ανάπτυξης και Επενδύσεων, 2022):

1) Χειροτεχνικά προϊόντα (ορισμός UNESCO): Προϊόντα που παράγονται από τεχνίτες, είτε εξ ολοκλήρου στο χέρι, είτε με τη βοήθεια εργαλείων χειρός ή ακόμα και μηχανικών μέσων, εφόσον η άμεση συνεισφορά του τεχνίτη παραμένει το πιο ουσιαστικό συστατικό του τελικού προϊόντος. Η ιδιαίτερη φύση των βιοτεχνικών αυτών προϊόντων πηγάζει από τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά τους, τα οποία μπορεί να είναι χρηστικά, αισθητικά, καλλιτεχνικά, δημιουργικά, πολιτιστικά, διακοσμητικά, λειτουργικά, παραδοσιακά, θρησκευτικά και κοινωνικά συμβολικά και σημαντικά.

2) Χειροτέχνες (ESCO): Εργαζόμενοι που συνδυάζουν καλλιτεχνικές και χειρωνακτικές δεξιότητες να σχεδιάσουν, να κατασκευάσουν, να επισκευάσουν, να προσαρμόσουν, να συντηρήσουν και να διακοσμήσουν όργανα ακριβείας, μουσικά όργανα, κοσμήματα και άλλα πολύτιμα μέταλλα, αγγεία και σκεύη από πορσελάνη. Εφαρμόζουν παραδοσιακές ή/και σύγχρονες τεχνικές για να χαράξουν, να καλουπώσουν, να συναρμολογήσουν, να υφάνουν και να διακοσμήσουν διάφορα είδη από γυαλί, κεραμικά, υφάσματα, άχυρα, πέτρες, ξύλο και δέρμα.

Άλλοι ορισμοί που προτείνονται από σχετική έρευνα που έχει διενεργήσει το Υπουργείο Ανάπτυξης και Επενδύσεων (2022) είναι οι ακόλουθοι:

1) Χειροτεχνικά προϊόντα: Προϊόντα που παράγονται, είτε εξ ολοκλήρου με το χέρι, είτε με τη βοήθεια χειροκίνητων εργαλείων ή με μηχανικά μέσα, όταν η άμεση χειρωνακτική συμβολή είναι το σημαντικότερο συστατικό του τελικού προϊόντος (σύμφωνα με το σχετικό άρθρο 3 της προτεινόμενης ενωσιακής νομοθεσίας).

2) Χειροτεχνική επιχειρηματικότητα: Η επιχειρηματική δραστηριότητα που συνδέεται με την κατά προτεραιότητα παραγωγή χειροτεχνικών προϊόντων μέσα από την εργασία χειροτεχνών τεχνιτών και εστιάζει σε συγκεκριμένους κλάδους παραγωγής, όπως αυτοί ορίζονται από την εκάστοτε αρμόδια εθνική αρχή, βάσει εξαντλητικού καταλόγου Κωδικών Αριθμών Δραστηριότητας (ΚΑΔ).

3) Χειροτέχνης: Παραγωγός ή απασχολούμενος ειδικευμένος τεχνίτης προϊόντων που εργάζεται είτε εξ ολοκλήρου με το χέρι, είτε με τη βοήθεια χειροκίνητων εργαλείων, είτε με μηχανικά μέσα, αξιοποιώντας τεχνικές δεξιότητες, τεχνογνωσία και παραδοσιακές και σύγχρονες μεθόδους, οι οποίες αποτελούν το κρίσιμο διακριτό συστατικό του τελικού προϊόντος».

3. Χειροτεχνία, Μικρομεσαία Επιχειρηματικότητα και Τουρισμός

Τα χειροτεχνήματα παράγονται από μικρές βιοτεχνίες και όχι από βιομηχανίες μαζικής παραγωγής (Oliver-Smith, 2001). Ειδικότερα, οι δραστηριότητες των χειροτεχνών της υπαίθρου αποτελούν μία ειδική κατηγορία πολύ μικρών, μικρών και μεσαίων επιχειρήσεων που συνδέονται με τον τουρισμό και σχηματίζουν έναν τύπο άτυπης τουριστικής επιχείρησης (Rogerson & Sithole, 2001). Τα χειροτεχνήματα καλύπτουν ένα ευρύ φάσμα χρήσεων. Για παράδειγμα, τα κεραμικά μπορεί να είναι πιάτα για κοινή χρήση μέχρι κομψοτεχνήματα που περνούν από γενιά σε γενιά και χρησιμοποιούν υλικά όπως το ξύλο, η πέτρα, ο χαλκός κτλ. Κάποιοι χειροτέχνες μπορεί να εργάζονται σε πιο τυποποιημένες δημιουργικές βιομηχανίες ενώ άλλοι να εργάζονται στον τουρισμό, στη δημιουργία εκδηλώσεων και στη διασκέδαση/αναψυχή.

Ο τουρισμός, παγκόσμια, αποτελεί έναν οικονομικό τομέα αρκετά σημαντικό, που δημιουργεί θέσεις εργασίας (Goeldner & Ritchie, 2003). Ως εκ τούτου, η σημασία του τουρισμού είναι μεγάλη για την ελληνική οικονομία, η οποία εξαρτάται σε μεγάλο βαθμό από αυτόν γιατί εκτός των άλλων, η Ελλάδα είναι μία βαθιά χρεωμένη χώρα που χρειάζεται εισερχόμενα έσοδα.

Η παγκοσμιοποίηση αύξησε την κίνηση αγαθών και κεφαλαίου αλλά και ανθρώπων που ταξιδεύουν για επαγγελματικούς σκοπούς ή σκοπούς αναψυχής. Η κρίση της πανδημίας του κορωνοϊού σταμάτησε τις μετακινήσεις των ανθρώπων λόγω των επιβληθέντων εγκλεισμών. Ωστόσο, με τη λήξη των εγκλεισμών ο τουρισμός όχι απλώς επανήλθε αλλά ξεπέρασε τα προηγούμενα επίπεδά του (Το Βήμα, 2022).

Ο τουρισμός αποτελεί συνδυασμό δραστηριοτήτων, αγαθών, υπηρεσιών και μονάδων παραγωγής που προσφέρονται σε άτομα ή ομάδες ανθρώπων που αφήνουν τη χώρα καταγωγής τους για να ταξιδέψουν σε μία χώρα προορισμού της επιλογής τους με σκοπό να ικανοποιήσουν τις τουριστικές τους ανάγκες (Ηγουμενάκης, 1997).

Μετά το Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο, ο τουρισμός έγινε μαζικός και κατέστη το κύριο κοινωνικοοικονομικό φαινόμενο της εποχής μας. Η γρήγορη αύξηση του παγκόσμιου τουρισμού οφείλεται στην εξέλιξη της τεχνολογίας που ήταν ιδιαίτερα μεγάλη και έδωσε τη δυνατότητα στους ανθρώπους να ταξιδεύουν σε όλα τα μέρη του πλανήτη. Ένας άλλος λόγος για την αύξηση του τουρισμού ήταν η άδεια με αποδοχές που λαμβάνουν οι εργαζόμενοι και η αναβαθμισμένη ποιότητα ζωής των κατοίκων κυρίως των μεγάλων πόλεων (Κούτουλας, 2001).

Ο προορισμός είναι σημαντικός για τον τουρισμό, γιατί το φυσικό περιβάλλον, η πολιτιστική και ιστορική κληρονομιά, οι υποδομές κτλ. αποτελούν τους βασικούς λόγους προσέλκυσης των τουριστών (Gretzel et al., 2007).

Η χειροτεχνία μπορεί να αποτελέσει καταλύτη για την προώθηση του τουρισμού, γιατί μπορεί να συντελέσει αποφασιστικά στην αύξηση του ΑΕΠ μίας χώρας (Denny, 2002) αλλά και στην αύξηση των θέσεων εργασίας και του βιοτικού επιπέδου τόσο των αστικών όσο και των αγροτικών περιοχών (Fletcher, 1989). Σύμφωνα με τους Schwarz & Yair (2010: 310), οι χειροτέχνες συμβάλλουν σε μεγάλο βαθμό στην ανάπτυξη και στην καινοτομία του ευρύτερου πολιτισμικού τομέα. Για παράδειγμα, οι χειροτέχνες μίας περιοχής προσελκύουν νέους τουρίστες στην περιοχή τους παράγοντας νέα προϊόντα. Σύμφωνα με τον Engelhardt (2005), η οικονομική αξία του πολιτισμού έχει αρχίσει να γίνεται αντιληπτή και όλο και περισσότερες κυβερνήσεις επικεντρώνονται στους πολιτισμικούς πόρους και στην πνευματική ιδιοκτησία γιατί αντιλαμβάνονται τη χρησιμότητά τους ως παράγοντα βιώσιμης ανάπτυξης. Αποτελούν επίσης αντιστάθμισμα στις αρνητικές δυνάμεις της παγκοσμιοποίησης. Ο Evans (2005) υποστήριξε ότι ο κύριος εργοδότης και ο κύριος συνεισφέρων στον εθνικό πλούτο του Ηνωμένου Βασιλείου είναι οι χειροτεχνικές επιχειρήσεις γιατί είναι κερδοφόρες και απασχολούν περισσότερους εργαζόμενους στο Λονδίνο σε σύγκριση με τις χρηματοοικονομικές επιχειρήσεις. Η οικονομική συνεισφορά τους ανέρχεται σε 55 δισεκατομμύρια λίρες σε μικτή αξία που είναι έξι φορές μεγαλύτερη από αυτή της αυτοκινητοβιομηχανίας και εννέα φορές μεγαλύτερη από αυτή της αεροναυτικής βιομηχανίας και της φαρμακοβιομηχανίας.

Ένας σημαντικός κίνδυνος για την ανάπτυξη της χειροτεχνίας είναι η μετανάστευση των εργαζομένων προς εύρεση εργασίας είτε στο εσωτερικό της χώρας είτε στο εξωτερικό. Κάτι τέτοιο μακροπρόθεσμα συνεπάγεται την απώλεια της πολιτισμικής ταυτότητας του τόπου και ως εκ τούτου, η κρατική παρέμβαση ενίσχυσης των χειροτεχνών είναι απαραίτητη.

Η τοπική χειροτεχνία έχει να αντιμετωπίσει, πέραν της μετανάστευσης και άλλα προβλήματα όπως είναι ο ξένος ανταγωνισμός ειδικότερα από προϊόντα που φαίνεται ότι είναι χειροποίητα αλλά στην πραγματικότητα είναι προϊόντα μαζικής παραγωγής (McAuley & Fillis, 2005; Joffe & Newton, 2007).

Οι χειροτέχνες διαθέτουν επιχειρησιακά χαρακτηριστικά όπως είναι η δημιουργικότητα, η καινοτομία, η ανάληψη κινδύνου και η αναγνώριση των ευκαιριών. Το

επιχειρηματικό αυτό δυναμικό θα μπορεί να αναπτυχθεί εάν αντιμετωπισθούν τα προβλήματα στο χώρο με τη βοήθεια της κρατικής παρέμβασης όπως προαναφέρθηκε. Για παράδειγμα, η κυβέρνηση της Μαλαισίας διαδραματίζει σημαντικό ρόλο στην «προώθηση των παραδοσιακών χειροτεχνικών δεξιοτήτων και στην ανάπτυξη της χειροτεχνίας, στη βοήθεια των χειροτεχνών μέσω της χρήσης των σύγχρονων μεθόδων παραγωγής και στο μάρκετινγκ και στην εξαγωγή των χειροτεχνημάτων» (Abdul Halim et al., 2011: 92).

Οι Santagata et al. (2004) υποστήριξαν ότι τα πολιτισμικά αγαθά αποτελούν ένα παράδειγμα διατηρήσιμης και ενδογενούς ανάπτυξης που βασίζεται σε μικρές και πολύ μικρές πολιτισμικές επιχειρήσεις. Ωστόσο, παρά το γεγονός ότι τα αγαθά αυτά αποτελούν τον κύριο τρόπο για την οικονομική ανάπτυξη, η εξέλιξή τους προϋποθέτει τη μετάβαση από την παραδοσιακή χειροτεχνική παραγωγή σε «μαλακό βιομηχανικό σχεδιασμό» υιοθετώντας την πολιτισμική χωρική προοπτική και τη δημιουργία συλλογικών επωνυμιών (Moreno et al., 2004).

4. Χειροτεχνήματα και Τουριστική Δαπάνη

Είναι σημαντικό να διακρίνουμε τη σχέση των χειροτεχνημάτων και της τουριστικής δαπάνης προκειμένου να γίνει διάκριση μεταξύ της τουριστικής δαπάνης για χειροτεχνήματα και της παραγωγής για χειροτεχνήματα. Ειδικότερα, όσον αφορά τη σχέση της χειροτεχνίας και της τουριστικής δαπάνης (United Nations, 2017): Τα χειροτεχνήματα αγοράζονται κυρίως από μεμονωμένα άτομα και αφορούν αγορές του ατόμου που γίνονται στο συνηθισμένο περιβάλλον του ως δώρο για κάποιο ταξίδι (στο εσωτερικό ή στο εξωτερικό) και θεωρούνται μέρος της εσωτερικής τουριστικής δαπάνης. Οι αγορές αυτές γίνονται από καταστήματα χειροτεχνημάτων που βρίσκονται κοντά στην κατοικία του αγοραστή και μπορεί να αντιστοιχούν ή να μην αντιστοιχούν στον τόπο παραγωγής των χειροτεχνημάτων.

Μπορεί, επίσης, να αγοράζονται από κατοίκους που βρίσκονται έξω από το συνηθισμένο περιβάλλον τους για προσωπική χρήση ή ως δώρα για επερχόμενο ταξίδι στο εξωτερικό ή στο εσωτερικό και θεωρούνται, και αυτά, μέρος της εσωτερικής τουριστικής δαπάνης. Οι αγορές αυτές γίνονται κυρίως όταν οι κάτοικοι ταξιδεύουν (για τουριστικούς σκοπούς) στις χώρες παραγωγής των χειροτεχνημάτων και αγοράζουν απευθείας από τον παραγωγό ή από εμπόρους που βρίσκονται σε κοντινές ζώνες.

Αγορές που γίνονται από μη κατοίκους είτε θεωρούνται τουρίστες είτε όχι κατά τη διάρκεια της παραμονής τους στη χώρα παραγωγής μπορεί να αποτελούν ή όχι μέρος της εσωτερικής τουριστικής δαπάνης, σύμφωνα με την ταξινόμηση του ταξιδιώτη ως επισκέπτη ή ως μη επισκέπτη.

Κάποιες αγορές χειροτεχνημάτων δεν αποτελούν μέρος της τουριστικής δαπάνης και είναι οι ακόλουθες (United Nations, 2017):

- Αγορές που γίνονται από κατοίκους εντός του οικείου τους περιβάλλοντος για προσωπική τους χρήση, δεν αποτελούν μέρος της τουριστικής δαπάνης. Περιλαμβάνονται ως μέρος της τελικής κατανάλωσης των νοικοκυριών και όχι ως μέρος της τουριστικής τελικής κατανάλωσης. Οι αγορές αυτές γίνονται κυρίως από καταστήματα χειροτεχνημάτων που βρίσκονται κοντά στον τόπο κατοικίας του αγοραστή και αντιστοιχούν ή όχι στον τόπο παραγωγής των χειροτεχνημάτων.
- Αγορές που γίνονται από επιχειρήσεις για δική τους χρήση ως διακοσμητικών ή χρησίμων αντικειμένων (π.χ. τα έπιπλα και τα μαχαιροπήρουνα/ πιάτα που αγοράζουν τα ξενοδοχεία και τα εστιατόρια) και δεν αποτελούν μέρος της τουριστικής τους δαπάνης. Ωστόσο, θα πρέπει να ληφθούν υπόψη ως μέρος μίας ευρύτερης και πιο

εκλεπτυσμένης μέτρησης της ζήτησης που συνδέεται με τον τουρισμό εάν οι επιχειρήσεις εμπλέκονται σε τουριστικές δραστηριότητες.

- Αγορές που γίνονται από εμπόρους για εξαγωγές ή άμεσες εξαγωγές χειροτεχνών ή συνδέσμων χειροτεχνών δεν αποτελούν μέρος της τουριστικής δαπάνης.

Με άλλα λόγια δεν αντιστοιχούν όλες οι αγορές των χειροτεχνημάτων στην τουριστική δαπάνη και κυρίως όχι όλες οι αγορές των χειροτεχνημάτων από τα νοικοκυριά αποτελούν μέρος της τουριστικής δαπάνης. Ως εκ τούτου, είναι αναγκαία μία πιο λεπτομερής ανάλυση της σχέσης μεταξύ της τουριστικής δαπάνης για χειροτεχνήματα και της παραγωγής για τα χειροτεχνήματα (United Nations, 2017).

5. Επίλογος

Η χειροτεχνία μπορεί να συμβάλλει σημαντικά στην αύξηση της κατά κεφαλήν τουριστικής δαπάνης είτε άμεσα μέσω της αγοράς χειροτεχνημάτων από τους εσωτερικούς και εξωτερικούς τουρίστες είτε και έμμεσα, μέσω της αγοράς χειροτεχνημάτων από επιχειρήσεις που εμπλέκονται σε τουριστικές δραστηριότητες. Η παραγωγή χειροτεχνημάτων μπορεί, επίσης, να αποτελέσει έναν ανεξάρτητο και άκρως προσοδοφόρο κλάδο της οικονομίας.

Η ανάπτυξη του κλάδου της χειροτεχνίας, θα βοηθήσει στη συγκράτηση του μεταναστευτικού ρεύματος στο εξωτερικό ή στο εσωτερικό, συμβάλλοντας στη δημιουργία θέσεων εργασίας στις αστικές, ημιαστικές και αγροτικές περιοχές αλλά και στη διατήρηση της τοπικής πολιτισμικής ταυτότητας. Ωστόσο, κάτι τέτοιο, προϋποθέτει την ύπαρξη κρατικής πολιτικής που να διαθέτει πολιτισμική χωρική προοπτική αλλά και τη δημιουργία συλλογικών επωνυμιών ανά χειροτεχνικό κλάδο.

Βιβλιογραφικές Αναφορές

- Abdul Halim, M. A. S., Shaladin, M., & Mohd Amin, W. A. A. (2011) The Measurement of Entrepreneurial Personality and Business Performance in Terengganu Creative Industry. *International Journal of Business and Management*, 6(6).
- Denny, C. (2002). Third world seeks justice through fair trade, *Guardian Weekly*, 10-16 January, 20.
- Engelhardt, R. A. (2005). A Vector for Sustainable Development. In *Creative Industries, A Symposium on Culture Based Development Strategies*, No 553. Retrieved from <http://www.india-seminar.com/2005/553.htm>
- Evans, S. (2005). Creative Clusters. In *Creative Industries, A symposium on Culture Based Development Strategies*, No. 553. Retrieved from <http://www.india-seminar.com/2005/553.html>
- Fletcher, J. (1989), Input-output analysis and tourism impact studies. *Annals of Tourism Research*, 16(4), 514-529.
- Goeldner, C. R., & Ritchie, J. R. B. (2003). *Tourism: Principles, Practices, Philosophies* (9th ed.). NY: John Wiley & Sons, Inc.
- Gretzel, U., Yoo, K., & Purifoy, M. (2007). Use and Impact of Online Travel Review. *Information and Communication Technologies in Tourism*, 2, 35-46.
- Joffe, A., & Newton, M. (2007). *The creative industries in South Africa*. Retrieved from http://www.labour.gov.za/downloads/documents/researchdocuments/Creative%20Industries_DoL_Report.pdf
- McAuley, A., & Fillis, I. (2005). Careers and lifestyle of craft makers in the 21st century. *Cultural Trends*, 14(2), 139-156.

- Moreno, Y. J., Santagata, W., & Si Tabassum, A. (2006). *Material Culture Heritage and Sustainable development*. International Center for Research on the Economics of Culture, Institutions, and Creativity (EBLA), Working Paper No. 07/2005.
- Oliver-Smith, A. (2001). *Displacement, Resistance and the Critique of Development*. University of Oxford.
- Rogerson, C. M., & Sithole, P. M. (2001) Rural Handicraft Production in Mpumalanga, South Africa: Organization Problems and Support Needs. *South African Geographical Journal*, 83(2), 149-158.
- Santagata, W., Moreno Y. J., & Tabassum, A. (2004). *Material Cultural Heritage, Cultural Diversity and Sustainable Development*. Chicago, Illinois, U.S.A.
- Schwarz, M., & Yair, K. (2010). *Making value: Craft and the economic and social contribution of makers*. Crafts Council UK.
- United Nations. (2017). *Production and Trade of Handicrafts*. Retrieved from <https://unstats.un.org/wiki/display/IRTSCG/F.1.%09Production+and+trade+of+handicrafts>
- Ηγουμενάκης, Γ. Ν. (1997). *Τουριστική Οικονομία*. Αθήνα: Interbooks.
- Κούτουλας, Δ. (2001). *Ο θεωρητικός προσδιορισμός του τουριστικού προϊόντος ως βασική προϋπόθεση του τουριστικού μάρκετινγκ*. Ανακτήθηκε από <https://thesis.ekt.gr/thesisBookReader/id/13189?lang=el#page/1/mode/2up>
- To Βήμα Team. (2022). *Τουρισμός: Διασημότητες και τουρίστες κατακλύζουν την Ελλάδα – Ο χειμώνας όμως θα είναι δύσκολος*. Ανακτήθηκε από <https://www.tovima.gr/2022/08/06/finance/tourismos-diasimotites-kai-touristes-kataklyzoun-tin-ellada-o-xeimonas-omos-tha-einai-dyskolos/>
- Υπουργείο Ανάπτυξης και Επενδύσεων. (2022). Εισηγητικό σημείωμα. *Ημερίδα – Workshop 28.11.2022*. Αθήνα.

